

Bakalářská práce

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA SOCIOLOGIE

bakalářská práce

Tomáš Brolík

**Modernizace v díle Michela Foucaulta. Srovnání s autory
klasickými a postmoderními**

**Modernization in Michel Foucault's works. Comparison with
classical and postmodern authors**

Praha 2010

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Šubrt CSc.

Bibliografický záznam

BROLÍK, Tomáš. Modernizace v díle Michela Foucaulta. Srovnání s autory klasickými a postmoderními. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, katedra sociologie, 2010. 37 s. Vedoucí bakalářské práce: doc. PhDr. Jiří Šubrt CSc.

Anotace

Bakalářská práce se zabývá popisem modernizačních a racionalizačních procesů v dílech Michela Foucaulta a staví jej vedle děl sociologů klasických a postmoderních.

V první, nejobsáhlejší části popisuje práce vznik moderní disciplíny a proměnu disciplinujících institucí (škola, kasárna, továrna,...), jak je rozpracoval Foucault především ve svém díle *Dohlížet a trestat*. Kromě popisu disciplinačních technik věnuje práce pozornost také Foucaultově rozboru moci.

Ve druhé pak práce sleduje podobná témata v dílech Maxe Webera a Norberta Eliase. U Webera jsou to především témata moderní byrokracie a protestantské sebe-disciplíny, u Eliase pak proces civilizace, především v individuální, psychogenetické rovině.

Ve třetí části se práce věnuje postmoderním aktualizacím Foucaultových pojmů (panoptismus, disciplinovaná těla) v díle Zygmunta Baumana.

V poslední, čtvrté části, hledá práce některé zajímavé shody a rozpory v dílech studovaných autorů a ptá se, zda jsou Foucaultovy vývody, platné pro osvícenskou dobu, dodnes funkční.

Anotation

Bachelor thesis dwells on description of processes of modernization and rationalization in Michel Foucault's works and juxtaposes it to works of classical and postmodern sociologists.

In the first, most voluminous part it describes inception of modern discipline and changes of disciplinating institutions (school, garrison house, factory,...) as it Foucault did especially in his book *Discipline and Punish*. Aside from description of disciplinating techniques it studies Foucault's analysis of power.

In the second part the work studies similar topics in works of Max Weber and Norbert Elias. In Weber's thoughts are foremost interesting the modern bureaucracy and self-disciplination in Protestantism. In Elias works it is process of civilization, especially on individual, psychogenetics level.

In the third part it dwells on postmodern actualizations of Foucault's conceptions (panoptism, disciplined bodies) in Zygmunt Bauman's works.

The last part it tries to find out some interesting accordances and contradictions in works of these authors and it asks whether Foucault's ideas, valid for the time of Enlighting, are valid today as well.

Klíčová slova

Foucault, Weber, Elias, Bauman, modernizace, racionalizace, disciplína

Keywords

Foucault, Weber, Elias, Bauman, modernization, rationalization, discipline

Poděkování

Můj dík patří panu Jiřímu Šubrtovi za cenné připomínky, které mi velmi pomohly především v závěru mé práce.

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

Odevzdaná práce má rozsah 78623 znaků s mezerami, tj. 44 normostran.

Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna veřejnosti k studijním a výzkumným účelům.

V Trutnově dne 30/07/2010

Tomáš Brolík

Obsah

1. Úvod. Vymezení tématu. Postup práce	... 3
1.2 Problematická modernita: tématické vymezení	... 3
1.3 Struktura a cíl práce	... 4
2. Michel Foucault. Disciplinace. Moc jako síť	... 5
2.1 Disciplína a detail	... 5
2.1.1 Obrat k disciplíně	... 5
2.1.2 Zrod moderní disciplíny a její specifická	... 6
2.1.3 Detail	... 8
2.1.4 Disciplinační techniky	... 8
2.1.4.1 Konfigurace individuí v prostoru	... 9
2.1.4.2 Kontrola činností	... 9
2.1.4.3 Instituce zužitkovávající čas a sílu	... 10
2.1.5 Výcvik	... 11
2.1.6 Panoptismus jako metafora a vyjádření disciplinace	... 12
2.2 Moc jako energie v síti vztahů. Vědění. Dispozitiv	... 13
2.2.1 Moc a vědění	... 13
2.2.2 Pojem dispozitivu	... 14
3. Max Weber. Norbert Elias. Racionalizace skrze disciplínu a takt	... 16
3.1 Max Weber. Racionalizace jako účelnost	... 16
3.1.1 Askeze hospodářského života	... 17
3.1.2 Byrokratické organizace	... 18
3.1.2.1 Vojenská disciplína hospodářských závodů	... 18
3.1.2.2 Časový plán	... 19
3.1.3 Vypočitatelný racionální svět	... 20
3.2 Norbert Elias. Racionalizace jako sebekontrola	... 21
3.2.1 Proces civilizace	... 21
3.2.1.1 Proměny chování u jídelního stolu a ve společnosti	... 22
3.2.1.2 Proměny chování v ložnici a na toaletě	... 22
3.2.1.3 Proměny agresivity a boje	... 23
3.2.2 Pluralita racionalit	... 24

3.2.3 Proces civilizace. Disciplinace mysli a centralizace moci	... 24
4. Zygmunt Bauman. Z osvícenství do doby nejednoduše moderní	... 26
4.1 Postmoderní převrácení	... 26
4.1.1 Noví dozorcí, nová jeviště	... 26
4.1.1.1 Postmoderní lidé jako sebe-dozorcí	... 26
4.1.1.2 Synoptismus	... 27
4.1.2 Těla plovoucí v tekuté modernitě	... 28
5. Vybrané rozpory a shody	... 30
5.1 Foucault, Weber a Elias. Povaha racionalizace	... 30
5.2 Foucault, Bauman. Proměny figur	... 32
Závěr	... 34
Resumé	... 35
Summary	... 35
Literatura	... 36

1. Úvod. Vymezení tématu. Postup práce

Foucaultova schopnost nechat se různorodě inspirovat je právě tak pronikavá, jako schopnost mnohostranně inspirovat jiné [Vávra 2007: 338; Štěch 2007: 185]. Foucault není sociologem a stejně tak jeho zkoumání nejsou primárně sociologická. Co ovšem činí z jeho díla bohatý zdroj podnětů pro sociologickou vědu je Foucaultův originální tématický záběr. Především ve svých historizujících pracích se dotýká témat navýsost sociologických – vědění, moci, disciplíny či organizace.

Do jisté míry stinnou stránkou této originality je i originalita metodologická. Foucault nám předkládá literárně vybroušené texty, vnitřně koherentní a jednotné – je ovšem možné se ptát, zda-li tyto velké práce, plné novotvarů a metaforických vyjádření, netvoří svět sám pro sebe, svět, jehož terminologie a logika je za vlastními hranicemi bezzubá. Či ještě vyhraněněji, zda-li onen všecken nesmírně bohatý nashromážděný empirický materiál není pouze svévolně vybrán k patřičné ilustraci strhující, nicméně stejně svévolné teoretické koncepce [Vávra 2007: 339].

Blízká tématická příbuznost a odlišnost způsobů myšlení a bádání, která mezi Foucaultem a sociologií panuje, vytváří na jedné straně žádoucí napětí, na druhé straně mnohdy značné badatelské obtíže. Přinejmenším to druhé se jistě nevyhne ani této práci, jejímž cílem je porovnat modernizační matice¹, jak je vypracoval Foucault a tři vybraní autoři-sociologové, z nichž především první dva jmenované je možné, spolu s Foucaultem, považovat za komplementární myslitele vzniku moderní společnosti: Max Weber, Norbert Elias a Zygmunt Bauman.

1.2 Problematická modernita: tématické vymezení

Pojem modernity – a tím spíše pojem modernizace – je problematický. Ve společenských vědách je jej užíváno v tolika teoreticky nejasných a neukotvených významech, jako možná žádného jiného [Martuccelli 2008: 5]. Ironicky – nebo naopak příznačně, záleží na úhlu pohledu – je to též jeden z nejfrekventovanějších a zároveň nejmlhavějších pojmů, které ze společenských věd přešly do politického a obecně veřejného prostoru [Keller 2007: 9].

Pro lepší uchopení modernizace je vhodné rozložit ji do různých matic, na jejichž pozadí procesy, označované souhrnně jako modernizace, probíhají. Za tyto matice můžeme

---

¹ Pojem ›matice‹ jsem převzal od Martuccelliho, chápu jej jako specificky autorské, systematické vyjádření teoretického schématu modernizačního procesu, pojem matice bere též v úvahu (dle Martuccelliho sociologii vlastní) napětí mezi vědeckým a literárním vyjádřením a roli sociologické imaginace v teoretické práci. Více viz [Martuccelli 2008: 11-17].

považovat sociální diferenciaci, globalizaci či například urbanizaci. Foucault svou badatelskou prací patří rozhodně mezi teoretiky matice, jíž označujeme jako racionalizaci [Martuccelli 2008: 153-156].

I přes toto tématické zúžení by ovšem oblast našeho zájmu zůstala neúměrně široká – racionalizační procesy, mnohdy označované za klíčové součásti procesů modernizačních [Havelka 2007: 76] jsou nesmírně členitým polem bádání. Práce proto Foucaultovo teoretické rozpracování racionalizace omezí na jeho analýzy disciplinace a moci, jak je rozvinul především v knize Dohlížet a trestat.

Jak uvidíme později, toto omezení se ukáže být funkční při srovnání sociologických rozpracování disciplíny jako modernizačního prvku a povahy moci v moderním světě.

1.3 Struktura a cíl práce

Ve svém prvním oddílu práce obsírněji přiblíží Foucaultovu analýzu disciplinačních metod a technik – tedy jednotlivých »disciplín« – a specifické pojetí moci a mocenských dispozitivů². Takto zjednodušenou a zhuštěně formulovanou Foucaultovu koncepci racionalizovaného dohledu a přinucení postaví proti dvěma tématickým blokům, totiž disciplinaci v pojetí klasických autorů Webera a Eliase a moci v pojetí autora ne-li postmoderního, pak reflexivně moderního, Baumana.

Ve druhém oddíle se proto bude práce věnovat racionalizaci skrze disciplínu. U Webera jako zdroj poslouží známá práce Protestantská etika a duch kapitalismu jakožto studie sebedisciplinace, u Eliase bude stěžejním dílem jeho práce o psychogenezi v rámci procesu civilizace. V závěrečné kapitole se práce pokusí nalézt odlišnosti v koncepcích jednotlivých autorů, především se zaměří na povahu rozumu v racionalizačních procesech.

Stejnou podobu a cíl bude mít i třetí, kratší oddíl. Na základě Baumanových textů o tekuté modernitě – tedy něčem velmi vzdáleném dobám, jimž se ve svých pracích věnuje Foucault – půjde o to zjistit, jaký vztah mají teorie reflexivní či tekuté moderny k Foucaultovým bádáním. Co spojuje úvahy jednotlivých myslitelů? Které principy se z doby osvícenského rozumářství přenesly přes jednoduchou, průmyslovou modernitu do dnešní nelehce uchopitelné doby? Jak si v dnešní době stojí instituce a organizace, které své pevné základy dostaly v racionálním pořádku osmnáctého století?

---

² Tento pojem Foucaultovy analýzy chápu jako aktuální uspořádání, které nabízí omezený a strukturovaný repertoár použití mocenských prostředků. Více viz kapitolu 2.2.2.

2. Michel Foucault. Disciplinace. Moc jako síť

Ve Foucaultově díle je možné nalézt jeden nebo dokonce dva výrazné zlomy, během nichž došly proměny nejenom oblasti jeho badatelského zájmu, ale i užitá metoda zkoumání a základní předpoklady [Martuccelli 2008: 242, Vávra 2007: 357]. Přesto není pravda, že ve Foucaultově myšlení neexistuje jednotící linie – za ústřední téma můžeme pokládat podoby moci. Foucaultovy knihy nabízejí několik pohledů, od jakési moci diskursu, prostupující a reglementující lidské chápání světa a jeho vyjadřování, po mikroskopické analýzy moci, založené na vědění o těle, člověku a vědách o člověku jako takových. Zajímat nás bude právě tato druhá podoba rozborů moci.

2.1 Disciplína a detail

Co činí Foucaultovo dílo tak přitažlivým i pro velké množství ne odborných čtenářů, je nepochybně Foucaultův dramaturgický talent. Čtenářsky atraktivní schopnost nazírat průřezová témata z tak (v rámci sociologicko-historického diskursu) periferních »porozovatelů«, jakou jsou duševní choroba, sexualita nebo uvěznění a vojenský dril se odráží ve schopnosti vybudovat stať na základě kontrastů a nečekaných zvrátů v popisu i argumentaci. Jakým způsobem Foucault popisuje racionalizaci osvěcenské doby skrze drobné a detailní příkazy, manipulace, donucení, jimiž se vyznačuje vojenský výcvik zhruba od poloviny osmnáctého století?

2.1.1 Obrat k disciplíně

Hovořili-li jsme v předchozím odstavci o Foucaultově kontrastním způsobu výkladu, platí to i popisu obratu k disciplíně v prostoru vojenských táborů a kasáren. Foucaultův výklad disciplinace, která kromě oblasti vojenství zformovala i velkou část veřejných institucí sedmnáctého a osmnáctého století, tak začíná popisem »starého« ideálu vojáka, jak jej znalo šestnácté a ještě počátek sedmnáctého století. Takový muž má »hlavu vztyčenou, vyklenutý hrudník, široké plece, dlouhé paže, silné prsty, malé břicho, mocná stehna, štíhle nohy a suchá chodidla« [Foucault 2000: 199], neboť takový muž »nemůže zklamat ve své mrštnosti a síle« a toto všechno jsou znamením pro rozpoznání těch nejzpůsobilejších pro toto (vojenské, pozn. aut.) povolání« [tamtéž].

Ideálním vojákem se člověk musí narodit, musí mít to štěstí, být obdařen vlastnostmi, s vojenským stavem spojovanými, totiž grácií, vážností, silou a udatností, vcelku možno souhrn těchto vlastností označit za »rétoriku tělesné cti« [tamtéž]. V každé době zjevně existovala nějaká normativní představa vojáka, určena tradičními a prestižními atributy – tato norma

staticky čekala na své naplnění, naplnění někým, kdo je hoden jí naplnit. Aristokratem není možno se naučit být, to leda velmi věrným falzifikátem aristokrata, a právě tak ne aristokratem vojenského řemesla. Bez vrozené smělosti a důstojnosti není možné »(...) stát se píkařem. neboť píka je ctihodná zbraň, jež si zaslouhuje, aby bylo nošena směle a důstojně« [tamtéž].

Po roce 1750 se situace mění. Normativní představa vojáka opouští svou staticčnost a stává se normou aktivní. Voják se stává věcí, jež se vyrábí. Není možné čekat na muže, který nemůže zklamat ve své mrštnosti a síle – takový muž neexistuje. Voják je stroj, který je třeba propočítaným detailním donucením vyrobit. Každý, byť sebegracióznější potenciální píkař je z hlediska vojenského drilu druhé poloviny osmnáctého století pouze tělem, a nadto tělem a priori zpočátku nevhodným, neforemným, jemuž je třeba krok za krokem dodat »ducha vojáka«, rekruti jsou vedeni k nošení hlavy vztyčené, vypjaté hrudi a srovnaným zádům, opření o zed' dotýkají se jí patami, lýtky pasem a rameny. [Foucault 2000: 199-200].

Ideál takřka totožný s ideálem vojáka starého císařského vojska. Ovšem s podstatným rozdílem. Zatímco starý voják byl osobou emotivní, nespolehlivou a nevypočitatelnou, svázaný pouze tradičními normami, požadavky ohromných strojových armád splňující jaksí náhodou, nový voják je strojem, zcela spolehlivým, svázaným pouze rozumovými schématy a do nevědomí naučenými cviky. Bylo třeba tabuli jeho osobnosti zcela smazat, aby na ni mohl být nakreslen nový obraz – obraz disciplinovaného vojáka.

2.1.2 Zrod moderní disciplíny a její specifická

Zrod moderní racionální disciplíny, výsledku objevu těla jakožto cíle a terče vědění a z něho plynoucí moci, spatřuje Foucault ve dvou určeních těla – těla k podřízení a využití a těla k poznání. [Foucault 2000: 200].

Poznávání těla nacházelo svůj výraz ve filozofických a anatomických spisech myslitelů a lékařů, navazujících na Descartesa. Těla podřízená a využitá byla podrobována a sloužila v institucích nejen vojenských, ale i vzdělávacích a nemocničních³.

Tato určení si nejsou blízká, Foucault však nalézá jejich styčné body a byla by chyba osvícenský sen o dokonalé, utopické společnosti připisovat pouze myslitelům a filozofům, »neboť tu byl i vojenský sen o společnost«, v němž místa přirozenosti, smluv a práva obsazuje pečlivé strojové seřízení, donucování a automatická poslušnost [Foucault 2000, 239-240] a myslí současníků formoval nejen obraz otevřeného pléna římského senátu, ale také

---

³ Srovnej dvě úvodní kapitoly *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception* (Londýn, 1973).

představa uzavřeného šiku římských legií. Bylo třeba i těla poznatelného, i těla užitečného, aby se mohlo zrodit tělo manipulovatelné a poslušné, tělo automatické, které se teprve mohlo stát loutkou, nástrojem politiky a moci [Foucault 2000: 200-201].

Odkaz na římské legie naznačuje, že disciplína a detailní výcvik zdaleka nejsou vynálezem osvícenské doby, která znala několik starých disciplinačních technik a formací (kláštery, armády nebo výrobní dílny). Foucault ovšem spatřuje v proměně a obratu okolo poloviny osmnáctého století několik nových momentů.

a) rozsah kontroly: staré disciplíny zpracovávaly tělo vcelku, jako nerozdělitelnou jednotku. Moderní disciplíny k tělu přistupují zcela jinak – skrze rozklad ne nejmenší možné části a nátlak prováděný v rovině mechanicky nejsnazších a nejjednodušších příkazů. Od výcviku celého těla k oddělenému výcviku gest a jejich síly a rychlosti. Nikoliv grácie vojáka skrze mohutný celkový dojem, nýbrž elegance skrze strohost dokonale naučených a automatických nejjemnějších gest a postojů.

b) předmět kontroly: symboly, zjevné znaky a význačné prvky chování či mluvy již nejsou oblastí zájmu výcviku. Jde spíše o úspornost a organizaci pohybů a slov. Ceremonie a slavnostnost ustupují výcviku a ekonomii. Zůstaneme-li u ilustrace prostřednictvím vojáka, vojenské přehlídky do dnešní doby nabízejí stejný obraz. Vpředu zástupu občas z tradice jezdívá velitel na koni, vystavováno na odiv je však něco zcela jiného: sladěný pochod uniformních vojáků a přehlídka zbraní, které mají k dispozici. Nikoliv vznešenost, nýbrž dokonalá a od čehokoliv nadbytečného obroušena síla, připravená kdykoliv zasáhnout.

c) způsob kontroly: donucování a dohled není omezen na dobu výcviku. Je neustálý, nepřetržitý, zaměřený spíše na postupy činností než na jejich výsledky. [Foucault 2000: 201].

Foucault soudí, že tento posun disciplinačních technik je důvodem, proč se disciplíny z okrajových norem chování přeměnily v »obecnou formou ovládnutí«. Moderní disciplína se od starých disciplinačních forem liší, není ani otroctvím (neboť nevyžaduje vlastnění těla), ani vazalstvím (neboť se nezaměřuje primárně na výsledky činností), ani služebnictvím (neboť není vedena rozmary), ani asketismem (neboť jejím cílem není odevzdání, nýbrž potenciální využití). Jejím jádrem je zrod umění lidského těla, jakési politické anatomie, která působí na tělo nejen tak, aby vykonalo, co je po něm žádáno, ale aby to také vykonávalo patřičným a určitým, ekonomickým způsobem. Jeho sílu a energii na jedné straně posiluje, na druhé umenšuje. Posiluje ve smyslu účinnosti, umenšuje ve smyslu poslušnosti. [Foucault 2000: 202].

Tato politická anatomie (Foucault též volí někdy označení »mechanika moci«) neprostoupila veřejné instituce osmnáctého století ze dne na den, dokonce ani z roku na rok. Foucault mluví o velkém množství drobných a jednoduchých procesů, které se (zpočátku snad více než méně) nahodile či příležitostně objevují, ovšem ve výsledku na sebe odkazují a vzájemně se podporují, a z těchto drobných tahů jen postupně vzniká úplný náčrt nových metod ovládnutí. A dle tohoto náčrtu jsou v průběhu století organizačně (a, jak uvidíme, někdy i architektonicky) přebudovány nemocnice, kasárna, gymnázia, továrny.

2.1.3 Detail

»Disciplína je anatomíí politického detailu.« [Foucault 2000: 204] Toto esejisticky formulované tvrzení chce naznačit, že je to především pojem detailu, který je při zkoumání disciplinačních technik zásadní, jak jsme ostatně viděli v předchozích dvou podkapitolách.

Ani péči o detail nepřinesla osvěcenská doba. Smysl pro malé věci nacházel své opodstatnění především v teologii a asketismu, a tedy především v prostředí klášterů. Moderní doba však detailu dodala nové nástroje, nová měřítka, novou dynamiku a hlavně étos detailu jako základního prvku veřejného prostoru, detailů jako cihel dokonalé budovy společnosti. Jak dokládá citát maršála de Saxe: »Nepostačuje k tomu mít smysl pro architekturu (pro stavbu budovy, pozn. aut.). Je třeba vědět, jak se tesají kameny.« [Foucault 2000: 204].

Detailní disciplína lehce pronikla především do výchovy, a prostřednictvím pedagogických principů do všech oblastí výcviku, neboť disciplinovanému člověku není sebemenší a sebebezobsažnější drobnost lhostejná a nehodná pozornosti. Ne pro její smysl, nýbrž pro samotnou metodu, jíž každá tato drobnost zastupuje. [Foucault, 2000: 204-205].

Detail se odráží v podrobnosti na vše pamatujících nařízení a řádů, v pečlivých inspekcích a vizitách, v přesně rozepsaných časových a činnostních rozvrzích škol, azylů, kasáren, nemocnic či dílen. Dle Foucaulta je tedy studium racionalizace skrze disciplínu především studiem podrobnosti a detailu, či přesněji řečeno: studiem pozornosti k podrobnostem a detailu, která přináší nové techniky a metody, řády a nařízení. Není to jen studium fungování konkrétních institucí se zřetelem k jejich každodennímu provozu a maličkostem, neboť »člověk moderního humanismu se bezpochyby zrodil právě z těchto maličkostí«. [Foucault 2000: 206].

2.1.4 Disciplinační techniky

Foucault podává velmi podrobný rozbor drobných technik a metod disciplinární moci. V druhé kapitole pak popsaným metodám výcviku, tedy přímé realizaci disciplinačních technik.

Sledovat tento výklad v jeho podrobnosti by pro tuto práci nemělo smysl, jejich systematizovaný výčet a stručná charakteristika je ovšem nezbytná⁴, především jako výraz vše prostupující pečlivosti a dohledu moderní disciplíny. Více se budu věnovat jen těm technikám a modelům, které budou zároveň i vyjádřením či metaforou politické utopie, jako je například myšlenka panoptismu.

2.1.4.1 Konfigurace individuí v prostoru

Klauzura. Disciplína někdy vyžaduje uzavření, oddělení vůči všemu okolními a izolaci od všeho heterogenního. Tento klášterní model se realizoval jak v azylech pro tuláky a blázny⁵, tak postupně prostoupil i vzdělávací systém (skrže model středních škol, takzvaných colléges) a kasárna a do jisté míry i velké manufaktury.

Rozčlenění. Je pružnější způsob prostorového uspořádání. Každému individuu přináší jedno místo a každému místu jedno individuum. Toto rozčlenění umožňuje prostor lépe sledovat, zaznamenávat absence i nepravidelnosti a mimořádnosti. Činí z členitého prostoru prostor přístupný analýze.

Funkční umístění. Je to pravidlo především architektonické. Určité prostory definuje tak, aby nejen odpovídaly potřebám dohledu, ale zároveň získaly užitnou hodnotu a byly přístupné rozmanitému využití. Toto pravidlo Foucault nevysvětlil příliš přesně a do analýzy disciplinace skrz podmanění prostoru mnoho nového nepřináší.

Jednota postavení. Toto pravidlo došlo svého uplatnění například ve třídách jezuitských kolejí. Spočívá v tom, že každé místo je zároveň definujícím prvkem, průsečíkem několika škál. Tím opět zpřehledňuje prostor a postupuje ho možnostem nejen rozboru, ale i hierarchizace, hodnocení a dozoru.

2.1.4.2 Kontrola činností

Časový rozvrh. Není nijak nová technika. Jako prostředek vnučení činnosti, stanovení rytmu a cyklu se dle Foucaulta objevila mnoho let před nástupem osvícenství, nejzřetelněji v klášterním prostředí. S vynálezem přesných mechanických hodin získá tato technika možnost strukturovat čas s přesností na minuty i vteřiny [Svatoň 2007: 98].

---

⁴ Následující kapitoly až po kapitolu ›Panoptismus jako ...‹ včetně jsou (kromě jinak označených odkazů) komentovanými a vzájemně provázanými parafrázemi Foucaultova textu. Více viz Foucault [2000: 207-315].

⁵ Srovnej druhou a sedmou kapitolu knihy Dějiny šílenství v době osvícenství

Časové vypracování úkonu. Je mnohem subtilnější způsob kontroly a řízení aktivity, nežli rozvrh času. Na příkladu pochoduující jednotky Foucault ukazuje, že tělo a jeho pohyb je rozděleno na nejmenší a jednoduché části a jejich pohyby (především klouby), jimž je určen jak jejich přesné provedení, tak délka jejich trvání. Čas tak tělem proniká a nikoliv zvenčí určuje.

Korelace těla a pohybu. Navazuje na předchozí techniku. K dokonalosti dovedené provedení pohybů také vyžaduje co nejdokonalejší návaznost. Disciplína škol se soustředila i a tak drobné a přitom nesmírně složité motorické úkony, jako je držení a pohyby rukou při psaní, stejně jak držení těla, které je popsáno do nejmenších, centimetrových detailů.

Členění tělo – objekt. Navazuje na předchozí dvě techniky. Spojuje tělo s věcí, s níž manipuluje, a vytváří tak novou jednotu – například při výcviku se zbraní. Tělo a zbraň se stávají rovnocennými prvky, které, rozložené na jednotlivé části vytváří komplex tělo-stroj.

Vyčerpávající využití. Stará a nová moderní disciplína proti sobě staví dva principy nakládání s časem. Stará čas strukturuje především proto, aby jej bylo co nejméně promarněno. Jejím cílem nebylo přinutit vykonat co nejvíce, ale zaručit, aby bylo vykonáno alespoň něco. Proti tomuto negativnímu vymezení staví moderní disciplína vymezení pozitivní. Čas člení na co nejdrobnější úseky, aby bylo možno z něj vytěžit co nejvíce okamžiků, které je možno (s užitím technik výše uvedených) co nejúčinněji využít.

2.1.4.3 Instituce zužitkovávající čas a sílu

Jak vidno, instituce, sestavené z moderních disciplinačních technik, směřují veškerou svou pozornost a energii k akumulaci a zužitkování času a síly jednotlivců, kteří se na jejich chodu podílejí či jsou vystaveni jejich působení. Užívají k tomu kombinací různých disciplinačních technik a metod dozoru. Jako samotný závěr kapitoly o těchto technikách tedy shrneme, jak Foucault popisuje fungování těchto institucí nikoliv prostřednictvím jednotlivých, analyticky rozložených a popsaných technik, ale v jejich souhrnu.

Základem je rozdělit čas, který instituci náleží, na co nejjemnější segmenty a těmto časovým jednotkám připsat zcela jednoznačnou a s ničím se nekryjící funkci. Všechny tyto procedury analyticky organizovat, nalézt správnou souslednost a vztah mezi jednotlivými procedurami, neboť »jednou z principiálních chyb je ukazovat vojákově všechna cvičení naráz« [Foucault 2000: 228]. Dokončení procedur je třeba pevně a jednoznačně uzavřít, totiž zkouškou, na jejímž základě je třeba rozdělit jednotlivce (například vojenské mužstvo nebo školní třídu) do prostupných, hierarchicky seřazených řad.

Těla se stávají prvkem, které definují ne tak jejich specifické vlastnosti, jako je v případě války například udatnost či zkušenost, ale které definuje především jejich postavení v síti souřadnic (například v šiku), které jediné jim dodává v souvislosti s ostatními jednotlivci (těly) funkci. Těla jsou stavebními prvky, uniformně otesanými, užitečnými nikoliv samy o sobě, nýbrž pouze prostřednictvím jejich funkčního umístění. Funkční umístění pochopitelně vyžaduje i funkční sladění času individua s časem jiných jednotlivců, aby stroj (v tomto případě armáda) mohl běžet bez přestání a hladce. A stroj vyžaduje přesné a přísné řízení, které svým součástkám nemusí své fungování ospravedlňovat. Svůj řád a svá nařízení, co možná stručné a jednoznačné, požaduje po svých členech absolutně zvnitřnit.

2.1.5 Výcvik

Pozitivní mocenský program (tedy nikoliv uzavírat a omezovat, nýbrž znovu-skládat a tvořit) disciplíny dostává výraz v procedurách výcviku, tedy komplexním souhrnu technik a metod, které se uskutečňují v disciplinačních institucích. Základními pojmy jsou dohled, trest a zkouška.

Hierarchický dohled. Je to předpoklad disciplíny. Místo, z něhož má dozorující dokonalý přehled o celém prostoru, často i utajený. Architektonické systémy oken, průzorů a podhledů tvoří jakýsi méně okázalý pandán k slavným objevům a technologiím čoček a dalekohledů. Moc a nátlak se stávají netělesnými. Neustálý, nepřetržitý a neuchopitelný dohled, kterému jsou ve spleťtí síti optických pastí vystaveni jednotlivci, uvádí do chodu mašinérii moci, která pro své fungování potřebuje jedince jen jako těleso, zaujímající funkční postavení.

Normalizační sankce. Trestání disciplína proměnila dvěma způsoby – v první řadě se z trestání stal pozitivní výkon moci, za druhé věnuje svou trestající pozornost jiným věcem, než jak činilo staré trestání. Trest v disciplíně je především ohodnocení, trest nemá v žádném případě smysl sám o sobě, pokud s sebou pro potrestaného nenese závazek nedůslednost, za níž byl trestán, odčinit, a pokud s sebou trest nenese implicitní posílení disciplíny. Trestem zpravidla bývá posun (zpravidla propad) na mřížce funkčních umístění – řečeno jazykem praxe: degradace či propadnutí. Trest nemůže být absolutní, ba naopak, ponížení, vyvolané trestem, musí být na druhé straně vyváženo možností či dokonce přímo pobídkou postoupit přinejmenším zpět na své původní místo. Změnilo se také to, co trest zasluhuje. Již to není spáchání zakázaného činu, nýbrž nevykonání činu předepsaného. Vojenské řady infanterií osmnáctého století vyžadovaly co nejpřísnější zacházení s vojákem, který nebyl ochoten či spíše schopen vykonávat i ty nejbanálnější cviky. Nešlo tu o nedokonalé zacházení s puškou –

šlo tu o samotný princip co nejunnějšího otesávání vojáků–kamenů, který našel svůj výraz v nedokonale provedeném uzavření kohoutku.

Zkouška. Zdá se, že právě zkouška je úplným vyjádřením mechanismů disciplíny. Snoubí se v ní hierarchický dohled ve vztahu zkoušený-zkoušející, stejně jako normalizační trestání a přesná klasifikace individuí. To je také důvod, proč zkouška, jako samotný základ disciplinačních institucí, je prakticky vždy podepřena ritualizací a okázalostí – je to ceremoniál. Ceremoniál, kterým neviditelná moc zachycuje jednotlivce do sítě škál a hodnocení, podrobuje je neustálému dohledu, umožňuje je objektivizovat a učinit z nich zkoumatelný a porovnatelný případ.

2.1.6 Panoptismus jako metafora a vyjádření disciplinace

Na okraji budova ve tvaru kruhu, uprostřed věž s širokými a vysokými okny. Kruhová budova je rozdělena na cely s velkým vnějším a menším vnitřním oknem. Celou tak proniká světlo napříč a činí z jednotlivých cel průhledná, siluetová divadla, viditelná pouze ze střední věže – nedostupné a neprůhledné. [Bentham 1995]

Tento notorický známý architektonický náčrt zamýšlel Bentham jako vězení, který také inspiroval tvůrce desítek skutečných vězeňských budov⁶, Foucault v něm ovšem vidí architektonickou figuru či metaforu celé racionalizace osmnáctého století, se základními pojmy disciplinace, účelnosti, dohledu, nepřetržitosti. Není to ideální vězení – je to ideální prototyp jakékoli instituce s účelem rozboru, výcviku, nápravy, internace či výroby. Tuto mnohostrannost svého modelu ostatně připomínal už i sám Bentham [Bentham 1995].

Nepřetržitost je základní vlastností panoptického zařízení. Její síla může dostat několik podob, Bentham a Foucault se ovšem věnují dvěma jejich základním principům: analýze a především dozoru.

Analyzující panoptikum (pochopitelně nikoliv v podobě obrovské stavby typu vězení) může být typem laboratoře. Nebo například zoologické zahrady či menažérie. Ustavičný přehled a možnost rozdělit sledovanou látku dle nesčetných kritérií a spojovat je dle nesčetných kombinací vzájemných vztahů. Je vyjádřením systematičnosti, detailismu a analytičnosti racionality, stejně jako například linnéovská taxonomie.

Podobnou inovací, jakou systematika byla v přírodovědném zkoumání, je dozírající panoptikum v disciplinačních institucích. Ceremoniální, hrubá moc se mění v moc jemnou,

---

⁶ Mezi nejznámější patří francouzská Maison d'arrêt de Fleury-Mérogis nebo už neexistující londýnská Millbank Prison, na jejímž místě dnes stojí Tate Gallery.

neviditelnou. Statný voják s bajonetem, vedoucí odsouzence do tmavé kobky je nahrazen třeba i dítětem, které možná ano, ale možná také nedozoruje rozdělené vězně v dokonale prosvětlených celách. Hrubost za netělesnost, viditelnost za neustálou, ale vždy neznatelnou přítomnost, tma za světlo. Taková je proměna, již přinesl panoptikon. Je to důležitý dispozitiv, který nám osvětlí mnohé z Foucaultova pojetí moci.

2.2 Moc jako energie v síti vztahů. Vědění. Dispozitiv

Popis Foucaultova specifického pojetí moci je lépe začít spíše tím, čím a jaká dle Foucaulta moc není, než tím, jaká je.

Foucault nevidí moc jako předmět vlastnění, nýbrž jako strategii, a její projevy jsou připisovány nikoliv přivlastněním, nýbrž manipulací, disponováním, taktice, technice [Foucault 2000: 61]. Nejde tedy o to hledat moc přímo ve vlastnických vztazích, nebo sofistikovaněji vidět moc jako vlastnost struktury, tedy moc jako charakteristiku určitého strukturálního uzlového bodu. [Vávra 2007: 351].

Metafora sítě je ovšem namístě. Dle Foucaulta spočívá moc právě ve vazbách mezi jednotlivými prvky společenské sítě. Není vlastnictvím ani vlastností konkrétního prvku [Foucault 2000: 61-62]. Myslím, že nejpřiléhavějším přirovnáním je připodobnit mocenskou strukturu k energii v chemických vazbách. I tyto vazby mezi jednotlivými atomy a molekulami obsahují energii, která má v danou chvíli jistou podobu, avšak zároveň i potenciál energetickou bilanci vazby změnit – ve všech variantách, které chemická struktura a vnější prostředí nabízí.

Právě tak moc vzniká na základě vzájemných vztahů a interakce, uskutečnitelná technikami, které jsou v rámci této sítě vztahů k dispozici. V obecné rovině se dá říci, že moc je všude, prostupující vše [Vávra 2007: 349; Foucault 2000: 61].

Zásadní je tedy otázka, kde se tato nad-moc, tedy jakási obecná substance moci, která se zhmotňuje v nejrůznějších podobách (z běžného života známe především moc zhmotnělou v uniformu nebo profesorské ukazovátko), avšak ve své podstatě zůstává neměnná, tato moc nikoliv ›zdola‹ nebo ›shora‹, nýbrž ›ze všech stran a zevnitř nás‹ [Vávra 2007: 350] rodí. Foucault nabízí jednoduchou, nicméně nesmírně těžko uchopitelnou odpověď. Moc je implikací vědění a naopak.

2.2.1 Moc a vědění

Foucault zbavuje vztah vědění a moci všech pragmatických souvislostí. Neuvažuje o vědění jako o privilegiu moci ani o moci jako výsledku vědění (což je známá Baconova teze). Vědění

a moc implikují jedno druhé a vědění tak moc nikoliv podporuje nebo ji slouží, nýbrž ji produkuje [Foucault 2000: 62].

Tuto ne zcela jasnou tezi Foucault dokládá tak, že není možné myslet vztah moci, aniž by se v závislosti k němu nevytvářelo pole vědění. Subjekt nemůže být činný ve vytváření moci a vědění. Subjekt je tímto, co Foucault nazývá »komplexem moc-vědění« zcela prostoupen a formován. V rozdvojení duše – tělo je duše věznitelem těla [Foucault 2000: 62-65].

Jestliže tedy Foucault mluví o vše-prostupující moci jakožto vlastnosti vzájemných strukturálních vztahů, která dochází v různých dobách různých realizací, zbývá zodpovědět otázku, jak Foucault přemýšlí o formách, která tyto konkrétní realizace moci dostávají. Odpovědí je pojem dispozitivu.

2.2.2 Pojem dispozitivu

Jako dispozitiv chápe Foucault nějaké určité uspořádání, které je nám k dispozici při volbě našeho jednání a které zároveň naše jednání vymezuje [Vávra 2007: 351]. Můžeme jej považovat za analytický, badatelský pojem, vzhledem k tomu, jak široké je jeho vymezení. Pro Foucaulta je dispozitivem jak úřední opatření, například městská vyhláška pro případ morové epidemie, stejně jako architektonická forma, a to již zmíněný panoptikon [Foucault 2000: 275, 291].

Jak vznikají dispozitivy, kde berou své konkrétní podoby? Dispozitiv není nahodilé uspořádání, obsahuje nějaké směřování, toto směřování ovšem Foucault popisuje podobně jako vztah vědění a moci. Neexistuje nějaká forma předcházející dispozitivu, která by jej utvářela či pořádala. Směřování není příčinou utváření dispozitivu (nestojí tedy před ním), nýbrž je jeho výsledkem. Mezi směřováním, intencemi dispozitivů a jejich formováním je vztah implikace a vzájemné nepředcházející se podmíněnosti, stejně jako v případě moci a vědění. Není to prvek nadiktovaný, nýbrž je spíše výsledkem mnohočetných a vzájemných vztahů, které se týkají rodin, hospodářství a jiných institucích [Foucault 2000: 63-65; Vávra 2007: 351-352].

Toto pojetí dispozitivu ovšem nevyklučuje analýzu moci v její praktické rovině. Například samotný pojem dispozitivu nám nemusí bránit v konstatování, že státní silová nebo firemní ekonomická moc je v dnešním světě hegemonem. Stejně tak moc násilného únosce může mít na náš život neblahý vliv, ať už se s dispozitivem únosu rukojmích setkáváme poprvé či ne.

Pro Foucaulta má tento pojem dvojí roli. Užijeme jej, chceme-li přemýšlet o moci v opravdu širokých mezích a souvislostech. Bylo by ovšem chybou na něj zapomínat i při pohledu na moc zblízka v jejích konkrétních realizacích. I hegemonie (například) státu, přes všechny jeho možnosti, je založena na manipulaci s již existujícími dispozitivy, které nemůže vytvářet. Ohromná moc, jíž disponují nadnárodní firmy, je myslitelná pouze na základě jiných, už (bez přičinění kteréhokoli z aktérů konkrétního mocenského vztahu) utvořených mocenských vazeb.

3. Max Weber. Norbert Elias. Racionalizace skrze disciplínu a takt

Ačkoliv taková obecná a široce rozpřažená tvrzení bývají ošemetná, můžeme říci, že Weber a Elias jsou myslitelé racionalizace. Jsou to spíše interpretačních úskoky, co nám může dát odpověď na otázku, zda-li je racionalizace ústředním a úhelným tématem Weberových prací, nicméně je pravda, že prostupování účelové racionality dalšími a dalšími částmi sociálního světa je – v různých obměnách – tématem většiny jeho textů, ať už se v nich věnuje průmyslové společnosti, náboženství a odkouzlení světa či intelektualizace života [Martucelli 2008: 157].

Eliasovo dílo, ač časově rozkročené mnohem širší, zdá se v tomto ohledu celistvější a přímočařejší. Jeho teorie civilizace je především popisem průniku a postupu specifické racionality do každodenního života.

Dívá-li se Weber do minulosti, pak proto, aby vysvětlil to, co se děje v současnosti. Jaké jsou kořeny onoho triumfu formální racionality nad rozumovostí substanciální, triumfu se všemi jeho klady a zápory, na které Weber nezapomíná a před nimiž nezavírá oči. Dívá-li do minulosti Elias, pak proto, že není kam jinač se dívat. Nemá smysl vysvětlovat nějak zvláště dnešní racionalitu. Je to prostě jen fáze hegemonie specifické racionality. Za čas bude směšná a možná i pohoršující, jako nám dnes směšná přijde zadlužená dvorská racionalita s novými brokátovými šaty dvakrát do měsíce na jedné a vniveč příšlé, staleté rodové majetky na druhé straně.

Sponou mezi oběma mysliteli je disciplína a slovo takt. Je zvoleno dvojsmyslně zcela záměrně. U Webera je to disciplína diktovaná taktem, jímž vládou mechanické hodiny. U Eliase pak disciplína diktovaná taktem, jenž vládne versailleským odpoledním procházkám.

3.1 Max Weber. Racionalizace jako účelnost

Jak jsem již napsal výše, rozpětí Weberových studií, týkajících se racionalizace, je velmi široké, pro tuto práci až příliš. Omezím se proto na Weberův výklad zrodu ducha kapitalismu. Téma disciplíny je v něm bezpochyby obsaženo – jako sebedisciplinační akcent protestantské etiky a jako fungování velkých byrokratických organizací, založených na přesném plánování času, finančních rozvahách, hierarchické dělbě práce.

Obě tyto stránky weberovské racionalizace jsou spojené důrazem na účelovou racionalitu, vyloučením všech intelektuálně nevypočitatelných sil ze sociálního světa. V západní společnosti našly svůj nejlepší výraz v kapitalistickém hospodářství s jeho důrazem na plánovitost, dlouhodobou rozvahu, účelnost, zvažování, jednostrannou orientaci na danou

hodnotu, jíž je hospodářský zisk. Cestu od asketických kalvinistických živnostníků po velké hospodářské organizace bude sledovat i výklad této práce.

3.1.1 Askeze hospodářského života

Svůj výklad o ›duchu kapitalismu‹ začíná Weber dlouhým úryvkem z Benjaminu Franklina. Franklin v něm nabádá (nejspíše mladého muže) k uvážlivosti při nakládání s časem, s vlastní pověstí, k pořádku ve vlastních finančních záležitostech [Weber, 1998: 197-199].

Franklinovy mravní maximy počestnosti, uvážlivost a pořádnosti se mohou zdát být čistě pragmatické a utilitární. Jsou to ctnosti, neboť jsou užitečné. Weber ale upozorňuje, abychom se nedali na první pohled zmást zdánlivým pokrytectvím této podnikatelské morálky. Duch kapitalismu se skrývá za touto povrchností.

Základem etiky puritánů není získávání peněz za účelem nějakého pozdějšího nevázaného užitku, nýbrž získávání peněz jako sebeúčel. Či lépe řečeno, získávání peněz jako doklad »zdatnosti«, a teprve tato zdatnost je základním kamenem etiky, která se »zcela zřejmě stala vůdčím motivem kapitalismu« a která se zdá »cizí a převrácená« každému, kdo se s jejím vlivem dosud nesetkal [Weber 1998: 201-202].

Tato etika, která svět soudobého kapitalismu nikoliv ovládla, nýbrž vytvořila a nyní se samopohybem udržuje [Weber 1998: 203], je nová pouze v jednom ohledu. Nová na ní není urputnost či lačnost po penězích – Weber dává za příklad právě tak lačné čínské mandaríny či starořímské aristokraty – nebo bezskrupulóznost při prosazování vlastních zájmů. Podnikatelský duch rovněž existoval již před podnikateli, ztělesněn dobrodruhy a různými kořistníky a spekulanty. Nové je racionální zhodnocování kapitálu v podnikání a racionální organizace práce, dlouhodobě provozovaný odklad momentální spotřeby, orientace na hospodářský úspěch nikoliv jako na prostředek, nýbrž jako na cíl, transcendentální a v tradičním pohledu zcela iracionální [Weber 1998: 200-221]. Základ tohoto postoje k penězům a práci vidí Weber v protestantské koncepci povolání [Weber 1998: 226].

Kořen důrazu na slovo »povolání« (Beruf, calling), který v jazycích protestantských zemí spatřuje, vidí Weber nikoliv v bibli, nýbrž v jejích překladech, poněkud pak v tom Lutherově. Ačkoliv smysl pro povinnost je možné dohledat prakticky kdekoli v historii, na protestantismu je nové to, že »splnění povinnosti ve světském povolání je nejvyšším obsahem, který mravní sebekontrola do sebe může přijmout« [Weber 1998: 232]. V raném luteránství má práce stále ještě povahu nutné, nepostradatelné součásti života, nijak mravně nehodnocené. Ovšem zakrátko se její postavení v životě mění. Zvláště v kontrastu ke katolickému mnišskému životu se světská práce (jakožto světské povolání) stává zcela

zásadním, ba jediným pojítkem ve vztahu k bohu, přičemž všechna dovolená povolání jsou, jsou boží vůlí, stejně hodnotná [Weber 1998: 232-235].

Na mnoha místech Weber upozorňuje na bláhovost jednoduchého spojování Luthera a moderních agrárních podnikatelů. S podnikatelskou praxí moderní doby by jistě Luther mnohdy ostře nesouhlasil, stejně jako ve své době ostře vystupoval proti bankéřské rodině Fuggerů [Weber 1998: 235]. Spojení mezi věroukou protestantských kazatelů a kapitalistickým hospodářstvím je složitá a nesnadná [Weber 1998: 236]. Ovšem o tom, kde byl položen základ moderního kapitalistického trhu Weber nepochybuje. Je to přísná sebedisciplína a organizovanost, racionální rozvaha dostupných možností a variant s cílem zisku, založená na mravním základě božího povolání jakožto jediného správného způsobu realizace na tomto světě. Tudy vedla cesta ke vzniku světské racionální askeze a vzniku neustále zhodnocovaného kapitálu [Kubátová 2007: 36-37].

3.1.2 Byrokratické organizace

Účelově racionální charakter je to, co spojuje byrokratickou správu s kapitalistickým podnikáním [Keller 2007: 30]. Vznik moderní byrokracie je spojen s rozvojem tržní ekonomiky, je možná dokonce její podmínkou – bylo třeba odbourat tradiční překážky, jako byla různá privilegia míst i osob, které stály v cestě rozvoji velkých podniků.

Závislost ovšem funguje i opačně. Byrokratická správa umožnila vznik kapitalistické velkovýroby – bez aplikovaných principů byrokratické správy by ovšem tato velkovýroba nebyla možná. Weber zdůrazňuje, že i velká byrokratická organizace (ať už je to úřad nebo firma) pracuje na protestantských základech ukázněné mentality [Keller 2007: 30]. Především dva prvky charakterizují byrokratické fungování: disciplinovaní pracovníci a časový plán.

3.1.2.1 Vojenská disciplína hospodářských závodů

Kromě vojska je druhým »velkým vychovatelem k disciplíně velký hospodářský závod« [Weber 1997: 172]. Stejně jako při výkladu protestantské etiky i zde Weber nejprve hledá historické paralely, aby odhalil novost, jíž moderní organizace přináší. Disciplína provází hospodářský život odnepaměti, jak Weber dokládá na příkladu faraónských staveb v Egyptě, antických otrokářských plantážích, volnější režim měly naopak středověké dílny a manufaktury [Weber 1997: 173].

Moderní hospodářský závod naopak vidí svůj vzor opět ve vojenském režimu. Zatímco ale organizujícím prvkem v Egyptě či Římě bylo panství, ať už dané osobou faraóna, nebo prostým vztahem otroka a pána, v moderním závodě je to rozum. Vedení kalkuluje na základě

přesných, matematických metod s rentabilitou, výtěžitelností každého dělníka i každého stroje. Výrobu ovládá systém přípravy a nácvičku pracovních úkonů, aby, v zájmu efektivity, byl provoz co nejvíce mechanický a disciplinovaný [Weber 1997: 173]. V naší práci je obzvláště zajímavý jeden odstavec, jakási foucaultovská variace, který proto budu doslovně citovat celý. Funkční procesy člověka »připravují o rytmus, daný jeho vlastním celistvým organismem, plánovitě jej rozkládají na funkce jednotlivých svalů a na principu optimální anatomie sil mu nově určují rytmus podle požadavků práce« [tamtéž].

3.1.2.2 Časový plán

Disciplína a pravidelný takt činností jsou dva důležité a vzájemně provázané racionalizační prvky, jejichž stopy je možné vysledovat v západní společnosti daleko za průmyslovou revolucí. Je to zajímavý, byť jen mírně weberovský exkurz do historie časových plánů a časového rozložení činností, který nám však bude užitečný při závěrečném srovnání.

S průmyslovou revolucí, respektive moderním průmyslovým věkem, spojuje hodiny (jakožto prostředek pro mechanické a strojové určování času) Mumford. Soudí, že nikoliv parní stroj, ale »hodiny (...) jsou stěžejní stroj moderního průmyslového věku« [Svatoň 2007: 98]. Správně ale podotýká, že pravidelný a závazný tikot hodin je ovšem v dějinách Západu slyšet mnohem dříve. Strukturaci denních činností na základě mechanicky určovaného času je možné vysledovat už u středověkých mnišských řádů, počínaje řádem benediktýnským v šestém století našeho letopočtu [Šubrt 2007: 111].

Základním časovým orientačním bodem v rozvrhu denního programu mnichů bylo sedm denních a jedna noční mše. Mnišské dny se vyznačovaly metodičností a monotónností, každé jednotlivé činnosti je přiřazena příslušná denní doba, klášterní řády pamatovaly i na situace nedodržení závazného časového plánu [Šubrt 2007: 111].

Touha po pořádku a pravidelnosti učinila z klášterů zdroj uspořádaného a dochvilného života, ideálu, k němuž se člověk musí dopracovat usilovnou pílí a sebekázní. Mumford tak mnišské řády považuje za průkopníky ryze moderního vztahu k času a disciplíně a benediktýnský řád, s jeho orientací na zbožné čtení a práci, za předchůdce moderní kapitalistické racionality [Šubrt 2007: 111].

Jakým způsobem tento v mnišském prostředí objevený model časové orientované disciplinace pronikl za klášterní zdi, a ve výsledku i do pracovního plánu byrokratických organizací? Ačkoliv kláštery stojí ze samé podstaty na okraji lidské společnosti, jejich vliv na myšlení o společnosti nebyl zdaleka okrajový. Jedním z kanálů, jímž se idea metodičnosti a disciplinovanosti klášterního života šířila i do světského prostředí, bylo utopické myšlení,

kteřé v evropském kontextu bylo především představami racionálně řízené společnosti. Kláštery sehrály úlohu v rozvoji utopií buď jako samotná místa vzniku, nebo jako inspirace a argumentační opora [Šubrt 2007: 115]. Dá se říci, že vědomí strukturující a disciplinující povahy času byla v evropském povědomí dávno uložena. I přes protestantský odpor k mnišskému životu byla dle Webera časem strukturovaná disciplína klášterního života inspirací pro mnohé luteránské a kalvinistické kazatele, například Richarda Baxtera, jemuž Weber věnoval velkou pozornost. Od Baxtera pochází teze, že plýtvání časem, a to nejen dlouhým spánkem, ale i planými řečmi, zábavou a luxusním nicneděláním je nanejvýš zavrženíhodné [Šubrt 2007: 109]. Disciplinující role času čekala pouze na své plné rozvinutí⁷.

3.1.3 Vypočitatelný racionální svět

Jak tedy vypadá Weberův racionalizovaný svět? Nepodal jednu vyčerpávající, ucelenou teorii racionalizace, jako Elias. Weberovy úvahy jsou roztroušené po sociologii hospodářství, organizace, náboženství, moci a mnoha dílčích historických exkurzech, postupoval často diachronně, jak jsme viděli výše, ovšem ryze synchronní je Weberův obraz moderního světa jako průsečíku zájmů a plánů podniků, veřejné administrativy a dalších aktérů v podobě formálních organizací, průsečíku, kde účelová racionalita prorůstá všechny oblasti sociálního světa [Martuccelli 2008: 153-154].

Poslední věta je dle mého soudu při popisu Weberovy matice racionality stěžejní. Účelová, formální racionalita prostupuje sociální svět, restrukturalizuje jej a přináší s sebou jedno zásadní novum – není to racionální zvažování užitých prostředků a možných rizik, vedlejších následků. To vše Weber našel již v hodnotově racionálním jednání. Je to především otázka, zda to, oč usilujeme, má skutečně smysl, zda ›nám to za to stojí‹ a co nám dosažený cíl může přinést [Havelka 2007: 87-88]. Tato otázka stvořila funkční, komplexní svět racionálního zvažování a velkých, co možná hladce fungujících ukázněných organizací.

V této otázce, v níž by bylo možné spatřovat konečné a úplně osvobození individua a jeho rozhodování, ale Weber viděl i opačný osten. Vypočitatelný a v tomto směru také bezpečný svět plně svobodných a kalkulujících individuí (a nutno dodat, že i institucí) je ovšem zároveň neosobní a studený, zbavený nejvyšších hodnot citových a tradičních, racionalita se stává ›železnou klecí‹. Sám Weber to označil za odvržení nejušlechtlejších hodnot veřejného života [Martuccelli 2008: 165-166].

---

⁷ Srovnej úvod kapitoly 3.1.1.

Tento závěr, který bychom mohli (trochu pozdějšími slovy) označit za odhalení dvojaké janusovské tváře racionalizované společnosti, je možná osou Weberových úvah a základní kámen jím popsané racionalizační matice.

3.2 Norbert Elias. Racionalizace jako sebekontrola

Civilizační teorie Norberta Eliase má dvě stránky – sociogenezi a psychogenezi. Psychogenezi rozumí postupnou civilizaci lidské psychiky, kontroly afektů, sebeovládání, rozvoje pocitů studu – tedy všeho, co dnes, v souvislosti s mravy společenskou etiketou, nazýváme jemností. Sociogeneze je pak rozvoj společenských struktur, jejich diferenciací a narůstání komplexity, tedy vznik a posilování mocenských institucí především v rámci moderního státu. Jak dokazuje Elias, tyto dva na první pohled nepříliš blízké historické procesy spolu úzce souvisí, jsou na sobě závislé. V jistém ohledu není možné oddělit průlom vidličky na evropské šlechtické jídelní stoly a ustavení pravidelné armády či penězi placené byrokratické správy [Šubrt 1995: 52].

Nejenže je není možné oddělit, není možné ani mezi nimi ustavit příčinný vztah. Je chybné ptát se, co předcházelo čemu. Nic totiž ničemu nepředcházelo, psychogeneze a sociogeneze nejenže probíhají synchronně, jejich vztah je synergický, jsou vzájemně podmíněné a jednotlivě nemyslitelné [Šubrt 2007: 333].

Tato práce se však bude věnovat psychogenetické stránce civilizačního procesu, a to kvůli Eliasově originálnímu popisu sebedisciplinace evropského šlechtice z neurvalého středověkého rytíře v uhlazeného dvořana absolutistických monarchií sedmnáctého století.

3.2.1 Proces civilizace

Elias pro své zkoumání našel několik druhů pro sociologická zkoumání nezvyklých pramenů, především literárních. Prvním jsou poučné básně německých minnesängerů, jmenovitě například Tannhäuserova skladba Hofzucht, v překladu Dvorské způsoby. Druhým bohatým zdrojem byly Eliasovi knihy o dobrých způsobech, jako je například Erasmusova *De civilitate morum puerilium*, tedy *O slušném chování dětí* [Elias 2006a]. Mnoho argumentů, především co se týče výkladu protikladu německých pojmů kultury a civilizace, nalézá v beletristických dílech, Goethových, Lessingových, ale i autorů anglických a francouzských [Elias 2006a: 78-90]. Své přemýšlení začal Elias touto úvahou: varují-li autoři mravoučných spisů před nějakým konkrétním chováním, vyplývají z toho dvě věci, totiž že byly ve své době zcela běžné, a že kdesi v hloubi duše horních vrstev se z nich začíná rodit ostych.

Pro tuto práci je ovšem zajímavá především druhá část knihy, která se věnuje specifickým proměnám lidského chování – v našem kontextu sebedisciplinaci. Na základě výběru zdrojů – ovšem nejen proto – se Elias ve svém výkladu soustředí především na tři momenty každodenního života: stolování, nocování a boj.

3.2.1.1 Proměny chování u jídelního stolu a ve společnosti

Při svém zkoumání si Elias určil jako výchozí bod dvanácté století. Učinil tak, jak přiznává, zcela libovolně, v žádném případě to neznamená, že by se proces civilizace započal právě tehdy. Elias pouze soudí, že doba, již si takto ke zkoumání vymezil, nabízí dostatek látky k úvahám [Elias 2006a: 131].

Tento výchozí bod, tedy dvanácté století, nabízí, co se stolování týče, dnešním očím nepříliš hezký pohled. Jí se rukama, které se před jídlem nemyjí, zvukový doprovod konzumace jídla je nepříliš regulovaný, zbytky se házejí pod stůl, smrká se do dlaní, případně oblečení či ubrusu, je-li přítomen [Elias 2006a: 132-135]. Zůstaneme-li u pojmu neregulovanost, pak neregulované je i chování ve společnosti. Smrká se do rukou, přímo pod nohy hovořících a v průběhu řeči, sama řeč je neuhlazená, snad ukřičená, plná vášnivé gestikulace [Elias 2006a: 142].

V průběhu staletí dochází ve stolování a společenském styku k nejedné proměně. Začínají zákazem »funět jako jezevec« a zvláštními pravidly, jak porcovat a spořádat maso [Elias 2006a: 190], končí užíváním vidličky a nože, který sám se z ostré dýky měnil v průběhu staletí na dnes známý jídelní nůž s tupou špičkou [Elias 2006a: 193-200; Šubrt 1995: 31-38]. Ve společenském styku postupně šlechtici plivají a smrkají otočení zády ke společníkům, posléze neplivou a nahlas nesmrkají vůbec. Neurvalou řeč nahrazuje řeč dvorská, jejíž sebemenší modulace nese specifický význam a která se volbou slov úzkostlivě vymezuje vůči městskému prostředí, chůze se stává kontrolovanou, taktéž nesoucí významovou složku, informujíc o společenském postavení jdoucího [Elias 2006a: 180-185].

3.2.1.2 Proměny chování v ložnici a na toaletě⁸

Další součástí každodennosti, již Elias věnoval pozornost, byla sféra intimity, tedy nocování a tělesné potřeby.

---

⁸ Malý doklad správnosti Eliasových vývodů – původní název kapitoly zněl »Proměny chování v ložnici a na záchodě«, záhy jsem však slovo »záchod« odstranil a nahradil »toaletou«. Užití slova »záchod« mi bylo jednoduše žinantní.

Ještě v Erasmově době bylo běžné potkat někoho, kdo »močí nebo vyprazdňuje žaludek«, stejně jako nebylo neběžné »obtěžovat spolustolovníky puchem a větry« [Elias 2006a: 201-208]. Postupně je toto chování ze společnosti vytlačeno. Je nepřipustné konat potřebu jinde, než na vyhrazených místech a například znečišťovat schody, stejně jako je nepřipustné sahat si holou rukou pod oděv, který už několik desetiletí úzkostlivě zakrývá pohlaví. O potřebách, které se nejprve veřejně konají a o nichž se otevřeně mluví, se stanou »nepodstatné« věci, o nichž jen vtipkovat bývá ve společnosti ožehavé [Elias 2006a: 206-215].

Podobná proměna potkala i ložnici. Z veřejného místa, kde pán spí spolu se služebnictvem a někdy i hospodářskými zvířaty, kde je vcelku lhostejno, zda na jednom lůžku leží ženy s muži či děti s dospělými a kdo nemá noční oděv, spí jednoduše nahý, se stalo jedno z nejsoukromějších a nejintimnějších míst a všechno, co v ložnici probíhá, je odsunuto za kulisy [Šubrt 1995: 39-40; Elias 2006a: 237]. S touto tabuizací ložnice, spánku a sexu spojuje Elias také proměny ve vztahu mužů a žen a také zrod dětství. Intimní vztahy mezi pohlavími se stávají cílem stále větší reglementace – a na druhé straně také pozornosti, neboť takové zákazy »vyžadují« své porušování, zároveň vzniká hranice mezi dětstvím a dospělostí. Tato hranice je především definována znalostí a kontaktem se světem sexu [Elias 2006a: 235-243].

3.2.1.3 Proměny agresivity a boje

Život rytíře nepopisuje nijak idylicky. Ke standardu rytířského života patří loupení, zabíjení, plenění, mučení, lov na lidi, zpravidla nevinné. Boj se vede bez skrupulí, zajatci se neberou, bitvu přeživší jsou přinejmenším mrzačeni, aby byla postižena i hospodářská síla protivníka. Rytíř, pokud nebojuje, si svých poddaných nevšímá. Jsou zdrojem jeho příjmů, ale to je tak vše. Žije v jiném světě jiných pravidel [Elias 2006a: 261,282].

Násilí pro násilí samotné se ovšem nepěstovalo pouze v nekončících bitvách a – pokud nebyla žádná bitva k mání – rytířských soubojích. Elias mírně anekdoticky popisuje svátek sv. Jana v Paříži šestnáctého století, kdy bylo oblíbenou radovánkou upalování koček. Slavnost musela být oblíbena všemi vrstvami, neboť na zvláštní přání Karla IX. byla spolu dvěma tucty koček upalena i liška [Elias 2006a: 278].

Takováto nekontrolovaná a nekontrolovatelná afektivita je ovšem ve stále složitější síti mezilidských vztahů neudržitelná, chování jejích členů musí být předpověditelné a odhadnutelné. Je tedy třeba hledat způsob, jak spontánní radost z bolesti a týrání usměrnit a kanalizovat [Šubrt 1995: 41]. Elias nikde neříká, že tímto kanálem se v průběhu času stala

nebohá liška. Dá se tak ovšem usuzovat. Upálená liška je společensky vcelku bezpečná, neboť nijak nehrozí narušit sociální síť. S postupem času se i toto stane nepřípustné. Místo veřejných poprav zločinců, upalování kacířů a neustálého boje pro boj v dnešní době nastoupily dostihy, boxerské zápasy, nadšení nad vítězstvím oblíbeného fotbalového klubu, které je možné prožívat u třeba i u rozhlasového přijímače. [Šubrt 1995: 41-42].

Z bojovného rytíře se stejným postupem stal intrikující dvořan. Hrubá síla svobodných pánů je v průběhu centralizace moci stále bezvýznamnější [Elias 2006b], a především k prosazování svých zájmů musí šlechtici volit život u dvora, neboť to jediné, oč je nutné ve velkém centralizovaném absolutistickém státě usilovat, je přízeň vládců. Vzájemné bitvy se již neodehrávají v předhradí rodových sídel, ale při odpoledních procházkách, večerích a banketech. Dovednost s mečem nahradila dovednost se slovy, urputnost a odvahu nahradila trpělivost a opatrnost. Neznamená to, že by bitvy a souboje byly méně lité, mění se jen užití prostředky [Keller 1992: 23].

3.2.2 Pluralita racionalit

Elias ve svém výkladu operuje s termínem dvorská racionalita. Na jedné straně (především v souvislosti s popisem královského mechanismu) ukazuje, kam život u dvora zavedl velkou část tehdejší šlechty. Totiž do nikdy nekončící spirály dluhů a majetkově slabší jedince ke ztrátě rodových majetků. Dvořané utráceli za přepychové věci, které neměli jinou hodnotu než prestižní. [Elias 2006b; Šubrt 1995: 53]. Účelem dvorské racionality ovšem nebyla peněžní a časová efektivita, nýbrž účast v jakési neustálé dražbě prestiže [Keller 1992: 23], jejíž požadavky byly často v přímém protikladu k efektivitě časových a účetních plánů dnešních dní.

I dvorská racionalita vyžadovala předvídatost a dlouhodobé plánování, jejím cílem ovšem není finanční zisk, nýbrž udržení se v pletivu společenského mechanismu a posilování vlastního vlivu prostřednictvím boje o prestiž a přízeň panovníka.

Hegemonie tohoto typu racionality je vlastností sítě vztahů, v níž se jedinci pohybují. Uplatňovat tedy na dvůr Ludvíka XIV. zpětně kritéria například kapitalistické racionality (jakožto jediné nepodmíněné) je dle Eliase zavádějící [Šubrt 1995: 53-55].

3.2.3 Proces civilizace. Disciplinace mysli a centralizace moci

Jak bylo již naznačeno v kapitole 3.2, Elias klade zmírňování afektů, omezování spontaneity ve prospěch propočitatelnějšího a předpovědatelnějšího chování, krátce zjemňování mravů, do

souvislosti s centralizací moci, ustavením absolutistického státu, v obecné rovině s narůstáním složitosti a všestrannosti společenských vztahů.

V období malé či dokonce žádné centralizace panovnické moci je lidské chování spontánní, neregulované, neomezené vnitřními bariérami studu a zábran. Má to svou logiku – v krajně nejistém světě jsou jakékoli skupule na závalu a v cestě hlavními zájmu přežít. [Šubrt 1995: 52]

Zrod státu a jeho upevňování skrze interdependentní monopoly daní a násilí ovšem startuje ekonomický proces přechodu z naturálního k peněžnímu hospodářství, síť společenských vztahů se stává spleťtější v závislosti na dělbě práce, rozrůstáním měst, rozmanitější společenské diferenciaci [Šubrt 1995: 52].

Takto složitá a křehká společenská klubka vztahů ovšem potřebuje zajištění stran svých vlastních členů a kontroly jejich chování. To zajišťuje pacifikace, regulace afektů, sebekontrola a sebedisciplinace. Stále integrovanější společenský systém vyžaduje členy, kteří jsou jeho požadavkům schopni dostát, a zde pramení zvnitřnění norem společenského chování, pocitů studu a trapnosti, umírněním vlastních citových projevů. Na druhou stranu – pouze takto si sama sebou jistá a pacifikovaná společnost může dál upevňovat a rozšiřovat svá vlákna. Proces sociogeneze a psychogeneze jsou vzájemně závislé, interdependentní. Jsou výsledkem jednoho a téhož pohybu, který Elias nazval civilizací.

4. Zygmunt Bauman. Z osvícenství do doby nejednoduše moderní

Zvolil jsem si nepřiliš snadný úkol. Srovnávat Foucaultovy texty o proměnách vězeňství a disciplíny v sedmnáctém a osmnáctém století s Baumanem, který své myšlenky o nejednoduché modernitě staví na analýze ryze praktických souvislostí rozvoje globálního kapitalismu a sociální role moderního státu, je na první pohled bláhové. Přičteme-li k tomu často esejistický a spíše nesoustavný způsob bádání polského autora, zdá se to nemožné. Pro svou práci jsem tedy z Baumana vybral pouze několik myšlenek, které ke srovnání vybízí a slibují i zajímavé zamyšlení.

Bauman ve svých textech pracuje s podobnými pojmy jako Foucault, především nakládání s tělem [Bauman 1995: 61-94]. Bude zajímavé sledovat, jak se změnil přístup k tělu jakožto předmětu dozoru, manipulace a dispozice.

4.1 Postmoderní převrácení

Baumanovo metaforické myšlení záměrně vyhledává jemu blízké motivy. Nemohl tak pominout Benthamův panoptikon a jeho Foucaultovo rozpracování. Odkaz na dozor a společenské užití těla je nosným tématem nejedné z Baumanových postmoderních a globalizačních úvah. Jak Bauman ukazuje, role a vlastnosti těla, způsob a potřeba dozoru, účel a způsob manipulace těly mají v tekuté modernitě výrazně jinou podobu než v modernitě pevné, která našla své kořeny v disciplíně a pořádku osvícenství.

4.1.1 Noví dozorcí, nová jeviště

Panoptikon ve Foucaultově myšlení je především obrazem přeměny tradiční, lokální a rovnoměrně rozložené kontroly v kontrolu moderní, centralizovanou a univerzální. Je to plodný obraz a v různých variantách se objevuje i v umělecké literatuře. V tekuté modernitě ovšem starý, pevný panoptismus ztrácí svoji sílu. A především smysl [Bauman 1999: 61-62].

Při popisu panoptika jsou stěžejní dvě věci. Za prvé, za jakým účelem jsou dozorováni; za druhé, kdo sleduje koho.

4.1.1.1 Postmoderní lidé jako sebe-dozorcí

V médiích deklarované znepokojení nad stále se hromadícím množstvím informací ve veřejných a především soukromých databázích úřadů, bank a obchodních společností je dnes běžnou samozřejmostí. Toto křečkování dat je jednou z vlastností naší společnosti, na níž si většina zvykla. Vždyť moderní technika kybernetického prostoru nabízí v tomto ohledu naprosto fascinující možnosti. Bauman se nijak nediví tomu, že naprosto bezprecedentní (a

stále rostoucí) informovanost o našich životech není hlavní téma veřejného života. Nadpanoptikon kyberprostoru totiž mohl vzniknout jen díky obzvláště agilním a schopným strážcům a dozorcům – kterými jsme my sami.

Člověk tekuté doby sice v anketě časopisu Time dává najevo, že je stále hustší sítí povědomí o jeho osobě »velmi či dosti znepokojen« [Bauman 1999: 63], ovšem vzápětí přidává další vlákenka této sítě. Každou koupí platební kartou, každým užitím elektronické komunikace. Člověk tekuté doby má zájem žít tekutý život – nsvázaný lokálními hranicemi, všude vítaný na základě univerzálních pravidel. Vstupenkou do tekutého života v dějinách nevídané svobody je ovšem paradoxně co nejpevnější uchycení v informačních sítích. Aby se člověk mohl volně pohybovat, musí o svém pohybu sám dávat vědět kompetentním místům [Bauman 1999: 64].

Jedině tak je totiž zaručena jejich schopnost přijímat úvěr a být spolehlivým spotřebitelem. Globální informační sítě nemají zájem pouštět do svého světa osoby, o nichž nic neví, neboť v jejich životě nebylo co zaznamenat. Kybernetické panoptikum moderní doby tak má zcela převrácenou funkci. Bentham svou stavbu koncipoval jako prostor, který svobodu jednotlivce omezuje a z něhož není možné uniknout. Kybernetický panoptikon ve svých prostorách umožňuje téměř bezbřehou (omezenou jen výkonem motorů dopravních letadel) svobodu. Ovšem jen pro ty uvnitř. Zatímco z panoptického vězení bylo prakticky nemožné odejít, do panoptických informačních sítí je daleko obtížnější se dostat [Bauman 1999: 63-64].

Je to pohyb od karantény nevhodných k selekci vhodných.

4.1.1.2 Synoptismus

Vznik osvícenského panoptika byl změnou od blýskavé a pompézní moci divadelního jeviště k šedivé a nenápadné moci divadelního kukátka. Moc se přestala nechat veřejně obdivovat a začala tajně sledovat. Sledování jednoho mnohými nahradilo sledování mnohých jedním. V tekuté době se poměr opět převrací. Je to ovšem převrat kvalitativně jiný, opět spjatý s globalizující moderní technikou [Bauman 1999: 64-65].

Televizní programy opět nabízejí předpanoptikální podívanou. Miliony lidí sledují přísně vybranou hrstku. Drtivá většina předplatitelů satelitní a kabelové televize jsou pouze sledujícími, jen málo diváků má přístup k interaktivnějším podobám přenosu. Televizi je možné kdykoliv vypnout, stejně jako je možné se kdykoliv do představení (jako divák, pochopitelně) zapojit. V čem ale spočívá manipulující moc synoptika?

Stejně jako panoptikum nabídlo zjemnění mocenského působení oproti tradiční násilné, fyzické moci, nabízí synoptismus zjemnění manipulující síly. Zatímco panoptismus jednotlivcům vnutil takovou konfiguraci, v níž se stali součástí dozorujícího představení, synoptikon jednotlivce, potenciální diváky na své představení láká, svádí je k němu [Bauman 1999: 65].

Manipulace panoptismu byla založena na nezbytnosti. Nevykonával-li odsouzený uložené práce, trestem mu byla právě ona nečinnost. Mohl se zabavit leda svým chlebem a vodou, aniž měl v okolí živou duši, s níž by mohl promluvit [Bentham 1995]. Manipulace synoptismu je založena na žádoucnosti předváděného a životního stylu předváděných celebrit. Právě jejich schopnost být sledováni prostřednictvím globálního síťového synoptika z nich činí napodobeníhodné vzory, referenční body, kterými sledující poměřují adekvátnost svého vlastního života a ke kterým mají směřovat své tužby, to vše při vědomí nedosažitelnosti takového cíle, neboť televizní obrazovka nikdy nestrhne – ani nechce a nemůže – hranici mezi globálními herci a lokálním publikem [Bauman 1999: 65-66].

4.1.2 Těla plovoucí v tekuté modernitě

Těla, dozorovaná v panoptiku, byly tvrdé, přesně ohraničené kvádry, především dvou typů. V osmnáctém a devatenáctém století byly nejčastějšími výrobci takových disciplinovaných a řádu podřízených kvádrů kasárna a velké továrny. Proto o těle průmyslové modernity uvažuje Bauman především jako o těle vojáka nebo dělníka [Bauman 1995: 64-69]. Pro drtivou většinu společnosti platilo, že pouze muž, prošlý takovou továrnou na řád, jímž armáda a továrna (kromě škol, útulků, blázinců, nemocnic) byly, mohl být považován za společensky přijatelného, odolného vůči nebezpečí z největších – chaosu, neuspořádanosti, nezakotvenosti.

Modernita, děsící se řádu nenavyklých jednotlivců, ovšem sama svými důsledky potřebu této disciplinované armády popřela. Dnešní průmysl nepotřebuje armádu dělníků a síla dnešní armády nestojí na počtech pěchoty. Silná, utužená dělnická a vojenská těla ztratila svou funkci a svůj smysl. Svou naléhavost ovšem neztratila potřeba uspořádanosti a jistota přiměřenosti vlastní existence [Bauman 1995: 71-76]. Normalizující panoptika ale byla zbourána a – v souběhu se stavbou elektronických synoptik – vševidoucí dozorce nahradil sebedohled. Každý je nucen svou normalitu, svou přiměřenost, své přílišné nevybočování z řady hlídat a vynucovat sám.

Bauman popisuje proměnu těl skrze materiál a skrze účel. Pevné, tvrdé, vůči okolí vymezené, nepoddajné, nicméně podrobené a disciplinované dodavatele statků nahradili průhlední, ohební, navzájem se prostupující, nad sebou samotnými dozírající sběratelé

prožitků [Bauman 1995: 75-77]. Normalita dodavatelů byla velmi lehce kontrolovatelná – měřila se kvantitativně, množstvím produkce v řádem prostoupených továrnách. Splnit danou normu znamenalo být normálním, nevybočujícím, přiměřeným. Přiměřenost sběratelů je měření hůře přístupná. Je dána kvalitativně, hloubkou prchavých prožitků, také stanovených, ale jen těžko poměřitelných [Bauman 1995: 78-84].

Dozorce z osvícenského panoptika, který dříve počítal vyrobené kusy či kontroloval přesnost prováděných manévřů, se přestěhoval do hlavy každého sběratele, a ptá se: je toto ono? Je tenhle prožitek tím mezním, jakého lze dosáhnout? Copak nelze vždycky jít ještě dál? Nemají ostatní lidé prožitky hlubší? Není třeba hledat ještě jinde? Je směr, kterým jdeme, správný a přiměřený?

5. Vybrané rozpory a shody

Pátá, poslední část práce se pokusí nalézt zajímavé a pro další úvahy nosné styčné body a rozpory, které je možné v dílech jednotlivých autorů nalézt. Bude, sledujíc i strukturu práce, rozdělena do dvou kapitol. První kapitola se bude věnovat srovnání Foucaulta s Weberem a Eliasem, druhá se pak – v návaznosti na Baumanovy texty – zaměří na proměny osvícenských figur v pozdní době a na otázku, do jaké míry ztratily v souvislostech tekuté modernity svou platnost.

5.1 Foucault, Weber a Elias. Povaha racionalizace

Jak jsme viděli, výklady těchto tří autorů jsou velmi nesourodé, jak po stránce tématické, tak metodologické. Nejzajímavější bude tedy hledat případné shody a rozpory v otázkách obecnějších. Nalezl jsem tři okruhy, jimž bude práce na následujících řádcích věnovat pozornost.

Pozvolnost postupných racionalizačních procesů. Všichni tři autoři se shodují v tom, že racionalizační procesy postupují zvolna, po malých, jednotlivě sotva zřetelných krůčcích. U Foucaulta je to vědomí půl století trvajících pomalého průlomu moderní disciplinace do veřejných institucí, u Webera připomínka dlouhé a nejednoduché, nicméně vysledovatelné cesty, jíž musela kapitalistická etika urazit od teologických maxim prvních protestantských kazatelů k vypočítavé logice velkopodnikatelů, u Eliase je pozvolnost a procesualnost, důraz na dlouhodobou perspektivu úhelným kamenem celého výkladu.

S velkou pravděpodobností je to jedna polovina dokladu skutečnosti, že hnací síla racionalizačních procesů neleží v lidských plánech a (byť dlouhodobých) politických strategiích. Racionalizace jako proces je jednotlivým lidským rozumem nemanipulovatelná.

Kořeny racionalizačních procesů. Odpovědi jednotlivých autorů jsou druhou polovinou důkazu o autonomii racionalizačního procesu. Weber hovoří o značné vzdálenosti, která dělí soudobou podobu racionality od jejích kořenů, Elias i Foucault jsou v odpovědi ještě zdrženlivější.

Nejjednodušší výklad nabízí tedy Weber. Racionální svět kapitalistické etiky stojí na základech učení protestantských kazatelů (nehledě na to, zda mimoděk) a luteránsko-kalvinistické morálce. Kořenem této podoby racionalizace a sebe-disciplinace jsou zcela určité etické maximy.

Komplikovanější odpověď přináší Elias. Stále důslednější disciplinace a mohutnější prorůstání specifické racionality sociálním světem je reakcí na stále rostoucí komplexitu a složitost světa. Tato odpověď má ovšem i eliasovský dodatek. Racionalizace je zároveň

důvodem tohoto růstu komplexity a diferencovanosti. Takto procesuálně pojato je samozřejmě bláhové hledat kořen racionalizačního procesu, neboť takový kořen není. Či naopak můžeme Eliasovu odpověď přivést na druhý konec spektra. Takto procesuálně pojato je možné říci, že racionalizace koření sama v sobě.

Foucault dokázal, podobně jako Weber, nalézt intelektuální zdroj osvícenské racionalizace, bylo jím stále mohutnící vědění o člověku, descartesovsky založené. Přihlédneme-li ale k jeho rozborům moci a vědění, dostává se Foucaultův výklad blíže k Eliasovi. Není možné hovořit o dispozici vědění. Vědění, spjaté nerozlučně s mocí, se vznáší s sociální sítí, ztělesněná ve vazbách mezi jednotlivými prvky. Vědění je možné využívat jako strategii či taktiku, jeho kořen ovšem leží zcela mimo lidskou dispozici. Stejně tak kořeny racionalizačních procesů moderní doby.

Vztah rozumu a individua. V popisu vztahu rozumu jakožto racionalizačního činitele k individuu jsou všichni tři autoři překvapivě zajedno. Foucault a Elias vidí individuum jako závislou proměnnou ve vztahu k rozumu, Weber v zásadě také, byť s výhradou.

Weber upozorňuje na dvojakou funkci rozumu a účelové racionality. Na jedné straně otevírá jednotlivci zcela novou škálu možností a zbavuje ho všech tradičních i hodnotových omezení. Otázka ›jaký má moje činnost pro mě smysl‹ a možnost na ní odpovědět libovolným (především ale rozumovým) způsobem jsou pro jednotlivce branou do světa realizované individuální vůle. Tuto skutečnost ale Weber nevidí pouze pozitivně. Předpokládá-li existenci nějakých principiálních hodnot, k nimž člověk svým životem směřuje, je to právě osvobozující účelová racionalita, kdo tyto hodnoty v zájmu efektivity potírá a diskvalifikuje. Účelová racionalita tak dle Webera vrhá individuum do velmi svobodného a individuální vůli a rozhodování přístupného světa, ve kterém ale zároveň individuum mívá své ›vyšší‹ cíle, účelové racionalitě nedostupné. Racionalita, která je klíčem, se tak stává zároveň chladnou klecí.

Elias ve svých úvahách tuto distanci jednotlivce od racionalizačního vzorce, kterému se přizpůsobuje, dokonce nerozvíjí. Jeho aktéři jsou stavěni před hotovou věc a sebedisciplínu si vštěpují jednoduše proto, že není jiná možnost, jak v sociálním světě existovat. Eliasovi aristokratické aktéry by nejspíše ani nenapadlo uvažovat dvorskou racionalitu za klec, neboť je to zároveň také jediný svět, ve kterém žijí. Specifická racionalita každé doby je pro Eliase pouze platformou, na níž se odehrávají principiálně stejné boje (o postavení, život, vliv). Specifická dobová racionalita nabízí pouze specifické dobové prostředky a pravidla. Nenabízí ovšem v Eliasově díle ono uvolnění vlastních rozhodovacích možností (jako to činí Weberova

účelová racionalita), které zároveň omezuje a utlumuje hodnotové a původní lidské směřování – alespoň implicitní zmínku o něčem podobném v Eliasově díle nenajdeme.

Foucault k otázce povahy rozumu a jeho vztahu k individuu přistupuje notně specificky. Racionalizační vzorec vidí podobně jako ve své analýze moci, kterou vidí v síle vazeb mezi jednotlivými prvky sociálního světa, v níž popisuje moc o úroveň hloub, než je tomu u Webera i Eliase, moc zbavenou všech praktických souvislostí. Svými úvahami o rozumu jako nikoliv osvobozujícím principu, nýbrž naopak uzavírající, kontrolující, vládnoucí a v důsledku uvěznující (v doslovném i přeneseném slova smyslu) stojí mezi Weberem a Eliasem. Weberovi je blízký neiluzivním pohledem na rozum a vědomí jeho všech vedlejších funkcí. S Eliasem jsou si pak příbuzní zasazením rozumu a moci do širších souvislostí společenské sítě, ačkoliv s Eliasovým výkladem moci jako funkcí sociální struktury by Foucault nesouhlasil.

Myšlenka uvěznujícího rozumu je třeba doplnit myšlenkou jeho naprosté autonomie na aktérech a dobové sociální struktuře. Rozum a moc nejsou ve Foucaultově výkladu ničím, co by bylo možné vlastnit a čím by bylo možné disponovat. Je možné disponovat strategiemi a taktikami, které rozum nabízí, a svou moc realizovat skrze dostupné dispozitivu, vytvořené rozumem a věděním, ale není možné z rozumu a moci vystoupit. Jsme v dispozitivech polapeni [Vávra 2007: 352]. Nikoliv my disponujeme rozumem, mocí a věděním, nýbrž tyto kategorie disponují námi.

5.2 Foucault, Bauman. Proměny figur

Ve vztahu k Baumanovi je možné se ptát, nakolik se s proměnou klasických osvícenských figur proměnila moderní racionalita. Je vůbec možné popisovat svět foucaultovskými pojmy?

Panoptikon jako téma Bauman zpracovává dlouhodobě a v různých variacích [Bauman 1995; Bauman: 2003]. Ve svých esejích ukazuje, že mnohé osvícenské figury a obrazy, které popisoval Foucault a které stály u zrodu moderní společnosti a racionální disciplíny, ztratily svou původní podobu a smysl. Zároveň ale dokládá, že principy, na je modernita vystavěna, svou platnost neztratily.

Změnami od dozoru po sebe-dozor prošel Benthamův panoptikon, stejně jako moderní globalizovaný průmysl nadále nepotřebuje disciplinovaného a ostře ohraničeného dělníka – základem postmoderního průmyslu je dle Baumana pružný, přelétavý a flexibilní spotřebitel a konzument. Mění se podoba disciplíny a disciplinace. Bauman vidí nyní hlavní pohon disciplinačních procesů v sebe-uvědomění a neustálém srovnávání vlastní přiměřenosti s okolím (tedy v něčem, co v poněkud jiné podobě našel Elias už u dvorské aristokracie).

Nemění se ovšem samotná podoba disciplíny a její funkce. Nadále je disciplína normalizující, co na tom, že normalita změnila svou podobu od snahy o identické prožitky k honbě za prožitky stále novými a exkluzivními? Tento posun vidí Bauman v souvislosti s posunem od výrobního kvantitativního ke spotřebnímu kvalitativnímu průmyslu – pak právě vystupuje na povrch fakt, že funkce disciplíny je nezměněná.

Baumanovy aktualizace Foucaultových úvah o osvícenském obratu dodávají úvahám o obratu postmoderním náboj dlouhodobější perspektivy. Ukazuje, že principy, na nichž osvícenství vystavělo dvě století trvající svět modernity, mění svou vnější podobu, ale jejich vnitřní povaha se nemění. Bauman ovšem nedává odpověď na jinou otázku: znamená to, že osvícenský racionalizační obrat je stále živý a dostal pouze novou, dobovou podobu? Anebo to znamená, že nástup disciplinačních a racionalizačních procesů, které popsal a do doby osvícenství zasadil Foucault, byl pouze součástí hlubších a dosud nerozpoznaných procesů?

Závěr

I přes různost přístupů a některé odlišnosti v práci s pojmy je možné označit díla Foucaulta, Webera a Eliase za komplementární, byť na mnoha místech rozporný, obraz modernizace západního světa v průběhu posledních staletí. Dílo Bauman je pak možné považovat za funkční postmoderní doplněk, který především foucaultovská (ale skrze analýzu fungování kapitalismu globálního věku i weberovská) témata rozpracovává a variuje v souvislostech reflexivní modernity.

Za zásadní shody v pracích Foucaulta a klasiků je možné považovat důraz na autonomii a jen zpětnou reflexi racionalizačních procesů, které není možné nějak pragmaticky uchopit a manipulovat jimi. Jinými slovy, racionalizace, bez ohledu na to, kde je možné nalézt její kořeny, probíhá na pozadí lidských dějin jakožto nezávislý, neovlivnitelný proces s vlastními zákonitostmi. Co se týče kořenů, z nichž moderní racionalita vyrůstá, jednoznačný počáteční bod označil pouze Weber, a totiž etiku, krátce po odluce protestantských církví a sekt. Elias vidí kořen racionalizace jako funkci sociální struktury, Foucault pak vidí počátek moderní racionalizace v autonomním vědění-moci.

Rozpory naopak panují v otázce povahy rozumu a jeho vztahu k individu. Weber vidí rozum jako rozpornou, osvobozující a zároveň uvěznující veličinu. Elias o reflexi žité racionality ze strany individua (v rovině závislost – nezávislost) prakticky neuvažuje a nepovažuje ji za podstatnou. Ve Foucaultově výkladu je rozum jednoznačně omezující, kontrolující a normalizující prvek, uzamykající individua v mocenských dispozitivech.

Ve své postmoderní variaci Bauman dokládá, že osvícenské figury, které Foucault popsal a na nichž osvícenství vystavělo svůj racionální svět, došly zevrubné vnější proměny. Prakticky všechny premisy a pojmy se v souvislostech tekuté modernity dostávají na zcela opačný konec spektra, jsou »postavené na hlavu«. Zároveň se ale nemění jejich funkce. Dozor probíhá zcela jinak a vychovává zcela jiná těla, jeho základní účel, totiž normalizace a vytváření řádu, se nemění. Potřeba normalizovaného, jistého světa, a nástroje k jeho vytvoření neztratily ani v pozdní době svou platnost.

Resumé

Popis modernizace v dílech Foucaulta, Webera a Eliase je možné, navzdory tématickým odlišnostem, považovat za doplňující se obraz modernizace. Rozpory panují v hledání zdrojů racionalizačních procesů a v úloze rozumu.

Zároveň se v díle Zygmunta Baumana ukazuje, že racionalizační vzorce prošly pouze vnější proměnou, nicméně jejich normalizující funkce je doposud platná.

Summary

Description of modernization in Foucault's, Weber's and Elias works can be, despite of dissimilarities considered as complementary view of modernization. Conflicting are opinions on roots of rationalization and the role of ratio.

Simultaneously the Zygmunt Bauman's work shows that patterns of rationalization have changed on surface only, but their normalizing function is still valid.

Literatura:

BAUMAN, Zygmunt. Globalizace: důsledky pro člověka. Praha: Mladá Fronta, 1999. 157 s.

BAUMAN, Zygmunt. Svoboda. Praha: Argo. 2003. 126 s.

BAUMAN, Zygmunt. Úvahy o postmoderní době. Praha: SLON, 1995. 163 s.

BENTHAM, Jeremy. The Panopticon Writings. Londýn: Verso, 1995. Panopticon, s. 29-95. Cit. 25/06/2010. Dostupné z www: <<http://cartome.org/panopticon2.htm>>.

ELIAS, Norbert. O procesu civilizace. Sociogenetické a psychogenetické studie. Díl 1: Proměny chování světských horních vrstev na západě. Praha: Argo, 2006. 340 s.

ELIAS, Norbert. O procesu civilizace : sociogenetické a psychogenetické studie. II., Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace. Praha: Argo, 2007. 353 s.

FOUCAULT, Michel. Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby. Praha: Lidové noviny, 1994. 207 s.

FOUCAULT, Michel. Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení. Praha: Dauphin, 2000. 427 s.

FOUCAULT, Michel. The birth of the clinic: An archeology of medical perception. New York: Vintage, 1975. 215 s.

HAVELKA, Miloš. Dějiny a sociologie u Maxe Webera. In Šubrt, Jiří. Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. s. 548.

KELLER, Jan. Nedomyšlená společnost. Brno: Doplněk, 1992. 125 s.

KELLER, Jan. Sociologie byrokracie a organizace. Praha: SLON, 2007. 182 s.

KELLER, Jan. Teorie modernizace. Praha: SLON, 2007. 194 s.

KUBÁTOVÁ, Helena. Zakladatelé sociologie a jejich koncepce dějinného vývoje. In Šubrt, Jiří. Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. s. 548.

Bakalářská práce

MARTUCCELLI, Danilo. Sociologie modernity: itinerář 20. století. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008. 494 s.

SVATONĚ, Ondřej. Vývoj techniky a civilizace v díle Lewise Mumforda. In Šubrt, Jiří. Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. s. 548.

ŠTĚCH, Ondřej. Plýtvání jako hybná síla dějin: Společenské myšlení Georgese Bataille. In Šubrt, Jiří. Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. s. 548.

ŠUBRT, Jiří. Civilizační teorie Norberta Eliase. Praha: Karolinum, 1995. s. 106.

ŠUBRT, Jiří. Racionalita a disciplína v genezi moderny. In Šubrt, Jiří. Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. s. 548.

VÁVRA, Martin. Sociologické aspekty díla Michela Foucaulta. In Šubrt, Jiří. Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. s. 548.

WEBER, Max. Metodologie, sociologie a politika. Praha: Oikoymenth, 1998. s. 354.

WEBER, Max. Autorita, etika a společnost: pohled sociologa do dějin. Praha: Mladá fronta, 1997. s. 294.